

ORTNAMN I ÅTVIDABERGSBYGDEN
Jan Paul Strid

Ortnamn i Åtvidabergsbygden

Jan Paul Strid

Vad ortnamn betyder har sysselsatt människans fantasi sedan urminnes tid. Inte så att vi dagligen funderar över vad exempelvis *Åtvidaberg* betyder, men då och då dyker frågan upp: vad betyder namnet *egentligen*? Att tolka ortnamn är i själva verket ”en hel vetenskap” och därtill en ganska komplicerad sådan. Det finns få ortnamnsforskare. Det gör att många bygder i vårt land aldrig blivit ordentligt undersökta och att följaktligen många namn är otolkade. Detta gäller Åtvidabergsbygden och det gäller själva namnet Åtvidaberg.

Jag skall här ytterst kortfattat presentera min syn på namnskicket i området, men det kan på det korta utrymme som står till buds bara ske på ett övergripande plan. En ingående diskussion av namnet *Åtvidaberg*, föga övertygande förklarad som ’berget i skogen med ohyra’, skulle kräva minst lika mycket utrymme som denna lilla översikt. Man skulle kunna skriva en hel bok, bara om sjönamnen i Åtvidabergsbygden. Jag måste alltså reservera mig för att de problem jag berör kan visa sig vara mer komplexa än vad man kan ana när man skrapar på ytan.

Åtvidabergsbygdens ortnamnsmiljö

Den som färdas på riksväg 35 från Linköping mot Åtvidaberg kan inte undgå att märka att landskapet snabbt förändras. Slätten övergår i ett alltmer kuperat, skogbevuxet landskap. Även namnlandskapet förändras. Namn som slutar på *-stad* som *Bökestad*, *Unnerstad* eller *Ånestad* blir snabbt sällsynta och när vi passerat avtagen till *Erikstad* och *Bjärstad* upphör de helt. Strödda förekomster av *inge*-namn noterar vi visserligen i *Fillinge*, *Kräplinge*, *Redinge*, *Valsinge* och *Slevringe*, men vi träffar inte på några *by*-namn i stil med *Greby* eller *Ekeby* och inte heller några namn på *-lösa* att jämföra med *Västerlösa* eller *Normlösa*. I stället slutar nu namnen ofta på *-sätter*, *-bo* och *-hult* och så småningom även på *-rum*. Vi är med andra ord inne i en helt annan ortnamnsmiljö. Vad säger oss namnen om landskapet och bygden?

Man kan säga att den namngeografiska, toponymistiska situationen tecknar bilden av Åtvidabergsbygden som ett område utsatt för impulser från två olika håll: å ena sidan från Lofta-Gamleby-området i sydost, där *rum*-namnen utbreder sig nästan i solfjädersform runt den gamla centralbygden i folklandet Tjust –

manifesterad av en vacker uppsättning namn på *-stad* (*Gunnerstad*, *Skramstad*, *Valstad* m. fl.) – och å andra sidan från Linköpingsområdet vid Roxen kring den viktiga handelsplatsen, köpingen ”Ljunga”. Transporterna skedde under forntiden på sjöar och vattendrag och förbindelselinjer mellan dessa båda centralbygder går genom Åtvidabergsbygden, som är ovanligt generös när det gäller de naturgeografiska förutsättningarna. Namnskicket bär ännu spår av dessa färdvägar såsom Franzén observerat.

Sydost om Åtvidaberg börjar Uknadalen som sträcker sig ner i Norra Tjust. I förgrunden sjön Åkervristen vid Falerum. Foto Roy Andersson

Förekomsten av namn på *-stad*, *-by* och *-inge* tyder på att permanent jordbruk bedrivits i Åtvidabergsbygden redan under järnåldern, något som styrks av fornlämningsbilderna. Fornlämningarna visar också att namn på *rum* funnits under hela järnåldern, trots att vi träffar på dem i periferien av äldre bygder. Hög teoretisk ålder har också *sätter*, *boda* och *hult* även om de sistnämnda, i varje fall inte som bebyggelsenamn, kan mäta sig med *rum*. Se om hithörande frågor min uppsats om *rum*-namnen i Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 11.

Sätter, -bo och hult

Vad betyder då *sätter* i *Björsätter*, *Herrsätter* och *Örsätter*, vad står *-bo* för i *Grebo*, *Gullebo*, *Mälingsbo*? Och *hult*, vad är egentligen ett *hult*?

För att börja med *rum* kom jag 1986 till resultatet att namntypen uppstått som benämning på någon form av hävdad, öppen mark. Jag har framförallt tänkt på slättermark, men utesluter inte bete, vilket är viktigt om man vill föra namntypen så långt tillbaka i tiden som jag är benägen att göra. *Sät(t)er*-namnen, som förekommer i nära kontakt med *rum*-namnen och som uppvisar en kompletterande spridningsbild, har också förknippats med slätterbruk. Ortnamnselementet *sätter*, eller *säter*, som det också skrivs trots bemödanden att införa enhetlig stavning på kartorna, är nära besläktat med riksspråkets *säter*. Men det är inte samma ord och det betyder inte 'fäbod' som man tidigare trott, utan anses nymera syfta på ängsmark, särskilt utmarksängar, skogsängar. Beträffande *boda*, ofta förkortat till *-bo*, som i *Mälingsbo*, står *bod* här för 'hölada, slätterbod'. Namntypen är sannolikt primärt knuten till slogängar med höbodar belägna på avstånd från moderbebyggelsen och fungerande efter samma principer som än idag kan iakttagas i Dalarna och Norrland. Efter slättern förvaras det

Gården Herrsätter, belägen mellan Värna och Bersbo. Foto Roy Andersson

torkade höet i bodarna tills vintern kommer, då det forslas hem med släde över frusna kärr och sjöar. *Hult* är mer komplicerat, men står förmodligen i samband med ett forntida utnyttjande av lövskog för liknande syften; en avhandling om namntypen är under författande av Jan Agertz.

Ett forntida kulturlandskap

Bebyggelsenamnen i Åtvidabergsbygden vittnar alltså sammantaget om ett forntida kulturlandskap präglad av nyttjandeformer som väsentligen skiljer sig från slättbygdernas. De namn som idag och sedan medeltiden, ja i vissa fall kanske ännu längre tillbaka, burits av gårdar och byar är från början namn på ägor, oftast utmarksägor. Områdets resurser i form av naturliga slätter- och betesmarker i kärr och myrar, längs sjöstränder och åar, har utnyttjats av en geografiskt splittrad järnåldersbygd markerad av namn på framförallt *-stad* och *-inge* i gränslandet mellan kustbygden i Tjust och slättbygderna sydöst om Linköping. Vattenvägarna i området har möjliggjort en extensiv och expansiv foderförsörjning, som i sin tur bildat grunden för etableringen av nya jordbruksenheter under skedet sen vikingatid – tidig medeltid.

Om vi vänder uppmärksamheten mot namnens förleder finner vi att de ofta utgörs av sjönamn. Vi har, för att välja några exempel från *sätter*-namnen, *Följsätter* vid *Följaren*, *Tegelsätter* vid *Teden*, *Klacksätter* vid

Klackgölen, Örsätter vid Ören. Sjöarna tillhör de företeelser i landskapet som enligt allmän mening får namn i ett tidigt skede och inför sjönamnen i Åtvidabergsbygden slås man av deras sällsamma, till synes uråldriga prägel: *Djupgällen, Vin, Antvarden, Borken, Virken*, för att bara nämna några. Dessa namn liknar inget annat. Vi har rätt att räkna med att de verkligen är utomordentligt gamla och att de snarare förmedlar jägarens och fångstmännens intryck av sjöarnas väsen än den bofaste bondens.

Sjön Djupgällen, norr om Åtvidaberg. Foto Roy Andersson.

När sjönamn så ofta uppträder som förleder i andra namn är det också ett vittnesbörd om att bygden under en lång period varit glest befolkad

och bebyggd; det urgamla sättet att ange läge i relation till en sjö har fortfarande tillämpats. Det är ganska påfallande hur bergs- och bruksbygden Åtvidaberg i detta hänseende skiljer sig från Bergslagen, där bebyggelsen ofta fått namn efter sitt läge intill gruvor och hyttor: *Guldsmedshyttan, Kärrgruvan, Karbenning* (*benning* 'hyttbyggnad'; eg. *byggning*). Slutsatsen är uppenbar: i Åtvidabergsbygden var bergsbruket inte först; bygden hade koloniserats långt innan den förste bergsmannen uppenbarade sig.

Jan Paul Strid är professor vid institutionen för Språk och kultur vid Linköpings universitet med specialitet inom topolingvistik, en gren av språkforskningen som studerar språk och dialekter i relation till bygd, samhälle och kultur.

Referenser

Franzén G, *Ortnamn i Östergötland*. 1982.

Hellberg L, *Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse*. 1967.

Hellquist E, Studier öfver de svenska sjönamnen. I: *Svenska landsmål ock svenskt folklif* 20. 1903-06

Strid JP, Ortnamnen på *-rum* och kontinuiteten i kulturlandskapet. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 11. 1986

– Linköpingsbygdens ortnamn. I: *Linköpings stads historia* 5. 1987.

– Skottskog och lövtäkt i ortnamnens ljus. I: *Sydsvenska ortnamnsällskapets årskrift*. 1996

– *Kulturlandskapets språkliga dimension: Ortnamnen*. 1999

Ståhle C I, *Studier över de svenska ortnamnen på -inge på grundval av undersökningar i Stockholms län*. 1946.